

UNIVERSITATEA “BABEȘ-BOLYAI” CLUJ-NAPOCA

FACULTEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ

ȘCOALA DOCTORALĂ “ISIDOR TODORAN”

**DINAMICA STRUCTURILOR ECLEZIALE ÎN
ARHIEPISCOPIA ATENEI ȘI ÎN PATRIARHIA
ROMÂNĂ**

ÎN PERIOADA 1948-2008

O PERSPECTIVĂ ISTORICĂ

-Teză de doctorat-

Conducător de doctorat:

Pr. Prof. univ. dr. Ioan Vasile Leb

Doctorand:

Claudiu Gabriel Enache

:

Cluj-Napoca

2017

Cuprins

Introducere.....	3
Preliminarii	3
Structura tezei	5
Stadiul actual al cercetării.....	7
Cap. I. Dinamica structurilor ecleziale în Arhiepiscopia Atenei și Patriarhia Română în perioada 1948-1967	22
I.1. Preliminarii	22
I.2 Dinamica structurilor ecleziale în Arhiepiscopiei Atenei în perioada 1948-1967	52
I.3. Statutul Bisericii Greciei adoptat în anul 1959.....	65
I.4. Dinamica structurilor ecleziale în Patriarhia Române 1948-1967 – noul statut al B.O.R. promovat de Patriarhul Justinian	71
I.5 Concluzii.....	106
Cap. II. Dinamica structurilor ecleziale în Arhiepiscopia Atenei și în Patriarhia Română în perioada 1964-1974	108
II.1 Grecia în perioada dictaturii coloneilor 1967-1974.....	108
II.2. Statutul Bisericii Greciei adoptat în perioada dictaturii coloneilor (1969).....	110
II.3. Patriarhia Română între 1964-1974	119
II.4.Concluzii	125
Cap. al III-lea. Dinamica structurilor ecleziale în Arhiepiscopia Atenei și în Patriarhia Română în perioada 1974-2008	127
III.1. Grecia – repere istorice 1974-1980.....	127
III.2. Statutul de organizare al Bisericii Greciei adoptat în 1977	133
III.3.Arhiepiscopia Atenei în perioada 1980-1990	145
III.5. Patriarhia Română în perioada 1990-2008 - Statul B.O.R adoptat în 2008.....	157
III.6. Statul B.O.R. adoptat în 2008	159
CONCLUZII.....	168
BIBLIOGRAFIE	173
I. Izvoare	173
II. Volume	174
III. Articole	181
ANEXE	187

CUVINTE CHEIE

- **ARHIEPISCOPIA ATENEI**
- **PATRIARHIA ROMÂNĂ**
- **AUTOCEFALIE**
- **ARHIEPISCOP**
- **PATRIARH**
- **STATUT**
- **DICTATURĂ**

Rezumat

Proiectul meu de cercetare doctorală își propune să realizeze un studiu comparativ între evoluția Bisericii Ortodoxe Române și a Bisericii Ortodoxe Autocefale a Greciei în perioada contemporană, 1948-2008. Cele două Biserici ortodoxe s-au dezvoltat în două state care în epoca contemporană au cunoscut sisteme politice diferite, astăzi regăsindu-se, prin evoluția istorică, între frontierele politice, economice și culturale ale Uniunii Europene.

Am folosit termenul de Biserică autocefală, deoarece în spațiul politico – geografic al Greciei de astăzi întâlnim mai multe tipuri de jurisdicție bisericească. Astfel, Grecia continentală este împărțită în trei teritorii: republica monahală a Muntelui Athos, Noile Teritorii din nordul Greciei și până la Larissa – cu dublă subordonare mitropoliții, făcând parte din Sinodul Bisericii Autocefale a Greciei, dar pnevmatic, sunt sub jurisdicția Constantinopolului și Arhiepiscopia Atenei și a întregii Elade, ce cuprinde Grecia de Sud și Peloponezul. În Grecia insulară întâlnim Biserica semi-autonomă a Cretei și Dodecanesul care sunt sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice.¹

Biserica Ortodoxă Română, așa cum o cunoaștem noi astăzi, apare pe scena istoriei după 1 decembrie 1918, momentul reunirii tuturor provinciilor locuite de români într-un sigur teritoriu al statului național unitar român. La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutului secolului al XX-lea românii erau divizați în patru unități bisericești distincte: Biserica din Vechiul Regat – alcătuită din mitropoliile Moldovei și Ungrovlahiei, Biserica românilor din Transilvania – Mitropolia de la Sibiu, Biserica din Bucovina, Biserica din Basarabia. Primele trei entități erau Biserici autocefale, în timp ce Biserica din Basarabia era o eparhie a Bisericii Ortodoxe Ruse.²

Relevant pentru modul de organizare contemporană al Bisericii Ortodoxe Române sunt modelul transilvan și cel din Vechiul Regat, fapt pentru care vom prezenta câteva considerații asupra acestora, pentru ca mai apoi să prezentăm elementele definitorii ale Satutelor Bisericii Ortodoxe Române în perioada 1918-2008, devenită din 1925 Patriarhia Română.

În perioada sfârșitului de secol al XIX-lea început de secol XX Biserica Ortodoxă Română din Transilvania a avut un rol religios, național, social, cultural dar în același timp și

¹ G. Papatomas, *L'Église de Grèce dans l'Europe unie*, Katerini, 1998, p. 214.

² În anul 1812 Imperiul Țarist anexează teritoriul dintre râurile Prut și Nistru aparținând principatului Moldova, desființând administrația românească, atât cea politică cât și cea bisericească.

economic. Având la bază statutul de autonomie acordat de guvernul din Viena prin Legea din 1868, la inițiativa mitropolitului Andrei șaguna, a fost promulgat un statut de organizare care a permis dezvoltarea propriilor organisme de conducere cu prerogative similare unor instituții de stat. În anul 1918, Biserica Ortodoxă Română din Transilvania era o structură bine adaptată la cerințele societății de atunci.

În Vechiul Regat – Valahia și Moldova – puterea politică a încercat să subordoneze Biserica propriilor sale interese. Sub influența ideilor Revoluției franceze, politicienii au văzut în religie un semn de obscurantism, de regres și, de aceea, au refuzat Bisericii un rol activ și autonom în modernizarea Principatelor Române. Principele Alexandru Ioan Cuza 1859-1866 este promotorul unor măsuri ce au dus la naționalizarea bunurilor bisericești dar, în același timp, inițiatorul primelor demersuri legislative prin care se institua un sinod al Bisericii ortodoxe Române.

Structura tezei

Prezenta lucrare este structurată în trei capitole, menite să ofere o imagine asupra subiectului dezbătut, în trei perioade ale istoriei contemporane ale celor două Biserici. Delimitarea cronologică a celor trei capitole a fost realizată în corelație cu evenimentele istorice care au marcat istoria celor două state, România și Grecia, evenimente ce au marcat și evoluția organizării canonice a celor două Biserici prin modul în care s-au manifestat relațiile Biserică-stat în această perioadă. Fiecare capitol are o structură ce evidențiază cadrul istoric al celor două state în perioada studiată și o prezentare a statutelor de organizare ale celor două Biserici.

Primul capitol prezintă perioada de după cel de-al doilea război mondial până la jumătatea deceniului 60-70. Problematika anilor 1948-2008 nu putea fi înțeleasă fără o succintă prezentare a istoriei evoluției organizării canonice a celor două Biserici de la dobândirea autocefaliei până la începutul intervalului istoric studiat. Din aceste considerente, capitolul I prezintă în primele sale pagini cronologia evoluției istorice a Bisericii Greciei și a Bisericii Ortodoxe Române din momentul dobândirii autocefaliei până la anul 1948. Celelalte subcapitole ale capitolului I sunt dedicate prezentării comparative a dinamicii structurilor ecclesiale în Arhiepiscopia Atenei și în Patriarhia Română în primele două decenii de după cel de-al doilea război mondial. În această perioadă regăsim încercările de reorganizare a Bisericii Greciei odată

cu revenirea la sistemul monarhiei constituționale a statului grec și reorganizarea Bisericii Ortodoxe Române generată de sistemul politic ateu ce tocmai se instaurase în România.

Statul grec a trecut printr-o perioadă dificilă după cel de al II-lea război mondial, primii ani după încheierea conflagrației mondiale fiind marcați de un război civil.

România a intrat în sfera de influență a U.R.S.S., statul român a fost organizat ca și un stat comunist, ateu, puterea politică intervenind brutal în viața cultelor. Patriarhia Română a adoptat în această perioadă un nou statut de organizare care a reglementat viața bisericii românești. Statutul de organizare al BOR adoptat în această perioadă este cel ce a normat viața bisericii românești pentru mai mult de o jumătate de secol, până după anii 90.

Capitolul al II-lea vine prezintă perioada anilor 70, o perioadă în care în România înregistrăm o a doua etapă a evoluției statului totalitar comunist, iar în Grecia începe o epocă a unui stat totalitar, generată paradoxal de pericolul venirii la putere a unui partid comunist.

Perioada 1964-1967 a fost una în care regimul politic al celor două state România și Grecia a fost unul asemănător, respectiv un regim dictatorial. Grecia s-a confruntat cu o dictatură militară iar în România s-a înregistrat a doua etapă de dezvoltare a statului comunist odată cu instaurarea unui nou regim, perioada regimului Ceaușescu ce a dominat România până în anul 1990.

Statul grec a fost dominat pentru aproape un deceniu de un regim politic condus de militari ce au avut ca motivație pentru preluarea puterii evitarea instaurării a unui regim politic de stânga. Hunta militară și-a propus o reformare a societății elene, deviza sa fiind aceea de a reda Grecia poporului grec. Măsurile de reformare a societății grecești au vizat direct și Arhiepiscopia Atenei, prima măsură constituindu-se în retragerea forțată a unor ierarhi declarați indezirabili, cei mai importanți fiind arhiepiscopul în funcție al Atenei și mitropolitul de Megara, fost arhiepiscop al Atenei în 1962.

O a doua măsură de reformare a structurilor ecleziale din Arhiepiscopia Atenei a fost adoptarea în 1969 a unui nou statut de organizare a Bisericii Greciei, statut ce stipula câteva elemente cu caracter de noutate absolută:

Impunerea unei vârstei de 72 de ani la care orice ierarh, inclusiv arhiepiscopul Atenei trebuia să se retragă;

Instituirea episcopilor și mitropoliților titulari;

Adoptarea unei prevederi potrivit căreia pentru o perioadă de trei ani de la adoptarea acestui statut, Sf. Sinod Permanent prelua majoritatea atribuțiilor Sfântului Sinod al ierarhiei, devenind astfel organul suprem de conducere în Arhiepiscopia Atenei.

Aceste prevederi au generat un permanent conflict între majoritatea ierarhilor în funcție și conducerea statutului grec, conflict ce s-a încheiat odată cu căderea regimului militar ce a avut loc după tragicele evenimente din noiembrie 1973 ce s-au soldat cu moartea unui număr important de studenți. Odată cu abolirea regimului dictaturii militare, Arhiepiscopul Atenei s-a retras din funcție oferind astfel ocazia revenirii la o relaționare normală Stat-Biserică, în conformitate cu sfintele canoane.

Între anii 1964-1974 România s-a aflat în perioada instaurării celui de al doilea regim comunist. Până în anul 1968 statul comunist a urmat o politică de amnistiere a deținuților condamnați pentru delikte împotriva ordinii statale începând cu anul 1948, printre cei eliberați aflându-se și numeroși preoți ai Bisericii Ortodoxe Române.

În această perioadă în Patriarhia Română remarcăm încercarea de a se reface unitatea comunității românești din S.U.A., din perspectiva existenței unei sigure eparhii ortodoxe a românilor din diaspora. Din păcate acest demers a eșuat, Patriarhia Română continuând să susțină o episcopie misionară cu reședința la Chicago în timp ce diaspora tradițională din S.U.A și Canada a rămas fidelă Episcopiei de la Vatra.

Capitolul al III-lea prezintă perioada 1974-2008, perioadă ce marchează revenirea la statul democartic în Grecia, ultima perioadă a statului totalitar comunist și perioada de după 1990 în România. Din perspectiva dinamicii structurilor eclesiale în Arhiepiscopia Atenei Bisericii Greciei, această perioadă a reprezentat revenirea în cadrele canonice ale relaționării dintre Biserică și Stat, până în anii 80, dar și încercarea unui guvern, rezultat paradoxal în urma unui vot democratic, de a impune Bisericii anumite măsuri în mod unilateral. Astfel, în această perioadă este adoptată o nouă Constituție a statului grec ce are articole ce fac referire direct la Biserica Greciei și a fost adoptat un nou statut al Bisericii Greciei care este în vigoare până în prezent. Această perioadă a avut două etape distincte din perspectiva relației Biserică Stat în Grecia: perioada 1974-1980 atunci când se revine la organizarea pe bazele unei democrații parlamentare a statului grec și perioada 1980-1990, un deceniu ce a fost marcat de un conflict major între Arhiepiscopia Atenei și guvernul statului grec.

Deceniul 1980-1990 a reprezentat ultima perioadă în care s-au înregistrat evenimente semnificative în ceea ce privește evoluția organizării canonice a Arhiepiscopiei Atenei și a redefinirii raporturilor dintre Biserica Greciei și statul grec. În această perioadă guvernul grec a încercat să impună în mod unilateral diverse măsuri prin care viza o reformă a Bisericii Greciei, măsuri care au generat un conflict între Biserică și stat. Întrucât după anii 1990 nu s-au înregistrat evenimente care să marcheze dinamica structurilor ecclesiale în Arhiepiscopia Atenei, prezentarea evenimentelor din decada 1980-1990 reprezintă ultima parte a prezentului studiu ce este dedicată evoluției organizării canonice a Arhiepiscopiei Atenei în perioada modernă.

În perioada 1974-2008 Biserica Ortodoxă Română traversează două perioade distincte: cea a anilor 80-90, în care asistăm la intervenția brutală, sub diferite pretexte, a statului comunist asupra patrimoniului arhitectural inestimabil, prin dărâmarea unor locașuri de cult și perioada de după 1990, atunci când în cadrele revenirii la un stat democratic Biserica reușește să se manifeste în mod liber, anul 2008 marcând în mod firesc adoptarea unui nou statut de organizare în conformitate cu realitățile istorice, politice și sociale ale României din prezent.

BIBLIOGRAFIE

I. Izvoare

1. *Sfânta Scriptură.*
2. *Legiuirile Bisericii Ortodoxe Române sub Înalt Prea Sfințitul Patriarh Justinian (1948-1953)*, EIBMBOR, București, 1953.
3. *Legiuirile Bisericii Ortodoxe Române*, Extras, București, EIBMBOR, București, 2003.
4. *Statutul pentru organizarea și funcționarea Bisericii Ortodoxe Române*, EIBMBOR, București, 2008.
5. *Corpus Legislativ privind Viața religioasă în România (1989-2006)*, Vol. I-II, Iași, 2008.
6. *Statutul de Organizare al Bisericii Greciei 1923*, în *Istina*, 1960, pp. 153-172.
7. *Statutul de Organizare a Bisericii Greciei 1959*, în *Istina*, nr. 4, 1961-1962, pp. 393-404.
8. *Statutul de Organizare al Bisericii Greciei 1969*, în *Istina*, nr. 2, 1971, pp. 170-195.
9. *Statutul de Organizare al Bisericii Greciei 1977*, în A. Stan, M. Stan, *Statutele Bisericilor Sud-Dunărene*, București și Târgoviște, 2005.
10. *Τόμος συνοδικός τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἁγίας και ἱερας Συνόδου περί τῆς ἐν Ἑλλάδι ορθοδόξου ἐκκλησίας 1850.*
11. Tzortzatos, B., *Η ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ*, Atena, 1967.

II. Volume

1. Academia Română, *Istoria Românilor*, Vol.X, Ed. Enciclopedică, București, 2013.
2. Academia Română, *Sfârșitul perioadei liberale a regimului Ceaușescu: minirevoluția culturală din 1971*, Institutul Național Pentru Studiul Totalitarismului, București, 2005.
3. Aggelopoulos, A., *Ιστορία της Εκκλησίας*, Ed. Kyriakidis, Thesalonic, 1984.
4. Idem, *Ιστορία των Μητροπόλεων των Νέων Χωρών*, Thesalonic, 1981.
5. Idem, *Η διοίκηση της Εκκλησίας της Ελλάδος από 1923, μέχρι σήμερα*, Thesalonic, 1984.
6. Alivizatos, N., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. 'Οψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Ed. Themelio, 1986.
7. Armand-Munteanu, Alexandru, *Compendiu alfabetic și tematic din hotărârile Sf. Sinod al Bisericii Ortodoxe Române (1986-2001)*, Ed. Arhiepiscopiei Tomisului, 2003.
8. Arhivele Statului ale României, *România, viața politică în documente. 1945*, București, 1994.
9. *Amintiri, Justinian Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române*, Ed. Enciclopedică, ediția a II-a, București, 2015.
10. *Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc*, volumul X, Ed. Polirom, Iași, 2015.
11. *Autocefalie, Patriarhie, Slujire Sfântă*, EIBMBOR, București, 1995.
12. Bănică, Matei, *Biserica Ortodoxă Română: stat și societate în anii '30*, Ed. Polirom, Iași, 2015.
13. Bărbulescu, M., Deletant, D., Hitchins, K., *Istoria României*, Ed. Enciclopedică, București, 1998.
14. Bocșan N., Leb, I. Vasile., Eppel, M., Gârdan.,G., *Instituțiile Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania, (1850-1918)*, Ed. Presa Universitară Clujană, Cluj-Napoca, 2009.
15. Bâftoi, D.L., *Petru Groza-Ultimul Burghez. O Biografie*, Ed. Compania, București, 2004.
16. Biagini, A., *Istoria României contemporane*, Ed. Rosetti, București, 2003.
17. Brusanowski, P., *Stat și Biserică în Vechea Românie între 1821-1925*, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2010.

18. Idem, *Autonomia și constituționalismul în dezbaterile privind unificarea Bisericii Ortodoxe Române (1919-1925)*, Cluj-Napoca, 2007.
19. Idem, *Reforma constituțională din Biserica Ortodoxă a Transilvaniei. 1850-1925*, Cluj-Napoca, 2007.
20. Bloudanis, N., *Histoire de la Grèce moderne 1828-2012*, L'Harmattan, Paris, 2013.
21. Călinescu, M. M., *Normalien der Bucoviaer gr.or. Diöcese von 1777-1886*, vol. I, Cernăuți, 1887.
22. Caravia, P., *Biserica Întemnițată în România, 1944-1989*, INST, București, 1998.
23. Chivu-Duță, C., *Culte din România între prigonire și colaborare*, Ed. Polirom, Iași și București, 2007.
24. *Centenarul autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române 1885-1985*, EDIMBOR, București, 1987.
25. Clogg, Richard, *Greece in the 1980s*, London, McMillan, 1983.
26. Idem, *Greece 1981-1989, The Populiste Decade*, New York, St.Martin's Press, 1993.
27. Idem, *Parties and Elections in Greece. The Search for Ligitimacy*, Durham, Duke University Press, 1987.
28. Idem, *A concise History of Modern Greece*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992.
29. Idem, *Anonimus, Inside the Colonels' Greece*, London, Chatto and Windus, 1972.
30. Clogg, R., Yannopoulos, G., *Greece under the Military Rule*, London, Seker and Warburg, 1972.
31. Ciuceanu, R., Păiușan, C., *Biserica Ortodoxă sub regimul communist*, vol. 1 (1945-1958), INST, București, 2001.
32. Crișan, Gh., *Piramida puterii. Vol I-II. Oameni politici și de stat, generali și ierarhi din România (23 august 1994-22 decembrie 1989; 22 decembrie 1989-10 martie 2004)*, Ediția a II-a, Ed. Pro Historia, București, 2004.
33. *Culte religioase în Republica Populară Română*, București, 1949.
34. Dafni, G., *Η Ελλάδα μεταξύ των δύο πολέμων 1923-1943*, vol. I-II, Ed. Kakotos, Atena, 1997.
35. Davis, W., *PASOK and state –society realations in post-authooritarian Greece, in Greece on road to democracy (1974-1988): From the Hunta, to PASOK 1974-1986*, New Rochelle, 1991.

36. Drăgoi, E. D., *Hotărâri ale Sf. Sinod al Bisericii Ortodoxe Române referitoare la activitatea bisericească, vol. I (1986-2002)*, Ed. Episcopiei Dunării de Jos, Galați, 2003.
37. Idem, *Hotărâri ale Sf. Sinod al Bisericii Ortodoxe Române referitoare la activitatea bisericească, vol. II (2003-2005)*, Ed. Episcopiei Dunării de Jos, Galați, 2007.
38. Idem, *Ierarhi de seamă la Dunărea de Jos, 1864-1989*, Ed. Arhiepiscopiei Tomisului și Dunării de Jos, Galați, 1990.
39. Dură, I., *Monahismul românesc între anii 1948-1989. Mărturii ale românilor și considerații privitoare la acestea*, Ed. Harisma, București, 1994.
40. Idem, *Din Istoria Bisericii Ortodoxe Române a anilor 1945-1989*, Ed. Ramida, București, 1994.
41. Constantin, M., *Biserica și elitele intelectuale interbelice 1920-1937*, Ed. Institutului European, Iași, 2009.
42. Conovici, I., *Ortodoxia în România postcomunistă, vol. I*, Ed. Eikon, Cluj-Napoca, 2009.
43. Idem, *Ortodoxia în România postcomunistă, vol. II*, Ed. Eikon, Cluj-Napoca, 2010.
44. Deletant, D., *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu Dej și statul polițienesc, 1948-1965*, Ed. Polirom, Iași, 2001.
45. Dépret, I., *Église Orthodoxe et Histoire en Grèce Contemporaine*, L' Harmattan, Paris, 2009.
46. *Dreptul canonic în viața Bisericii. In memoriam Preot profesor dr. Liviu Stan (1910-1973)*, Ed. Reîntregirea, Ed. Episcopiei Devei și Hunedoarei, Alba Iulia-Deva, 2013.
47. Driault, E., Héritrier, M., *Histoire diplomatique de la Grèce*, Paris, 1925, vol. I.
48. Dudu, V., *Biserica Ortodoxă Română în anii regimului comunist. Însemnări zilnice, vol I(1944-1947)*, București, 2004.
49. Idem, *Biserica Ortodoxă Română în timpul regimului communist. Însemnări zilnice, vol. 2 (1948-1959)*, București, 2005.
50. Enache, G., Petcu, A., *Patriarhul Justinian și Biserica Ortodoxă Română în anii 1948-1964*, Ed. Partener, Galați, 2009.
51. Idem, *Monahismul Ortodox și Puterea Comunistă în România anilor '50*, Editura Partener, 2009, Galați.
52. Idem, *Ortodoxie și putere politică în România contemporană*, Ed. Nemira, București, 2005.

53. Idem, *Orthodoxy, Liberalism and Totalitarianism in modern and contemporary Romania*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2016.
54. Ene, I., *Chipul Mitropolitului Nicolae Bălan după documente de arhivă*, Ed. Presa Universitară Clujană, Cluj-Napoca, 2012.
55. Focșăneanu, E., *Istoria constituțională a României 1859-1991*, București, 1992.
56. Frazee, Ch., *The Orthodox Church and Independent Greece, 1821-1852*, Cambridge University Press, Cambridge, 1969.
57. Idem, *Church and State in Greece, în Greece in Transition: Essays in the History of Modern Greece, 1821-1974*, London, 1977.
58. Enache, G., *Ortodoxie și putere politică în România contemporană*, Ed. Nemira, București, 2005.
59. Gârdan, G., *Episcopia Ortodoxă Română din America – parte a ortodoxiei americane*, Ed. Presa Universitară Clujană, Cluj-Napoca, 2007.
60. Idem, *Românii ortodocși din America*, Ed. Presa Universitară Clujană, Cluj-Napoca, 2010.
61. Grama, R., *Policarp Morușca, primul episcop al românilor din America, - scrisori din captivitate: tragedia despărțirii bisericești a românilor*, Eikon, Cluj-Napoca, 2004.
62. *Greece in the 1940's: A Nation in Crisis*, Hanover, 1981.
63. Grigoriță, George, *L' Autonomie ecclésiastique selon la législation canonique actuelle de l'Eglise Orthodoxe et de l' Eglise Catholique*, Ed. Pontificia Università Gregoriana, Roma, 2011.
64. Katris, A., *Eyewitness In Greece, The Colonels Come to Power*, St. Louis, Missouri, 1971.
65. Keith, L., *Politics in Modern Greece*, Standford, 1969.
66. L. Keith, Roberts, J., *Modern Greece, A civilization on the Pheriphery*, WestviewPress, 1982.
67. *Kirchenstatut der Rumänischen Orthodoxen Kirke (2011)*, Sibiu-Bonn, 2012,
68. Kitromilidis, P., Sklavenitis, T., *Ιστοριογρία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1883-2002*, vol. I-II, Athena, 2004.
69. Kofas, J., *Authotarism in Greece: The Metaxas Regime*, Eastern Europe Monographs, Boulder, 2004.

70. Konidaris, G., *Εκκλησιαστική Ιστορία Ελλάδος. Από τον Άγιον Πάυλον μέχρι σήμερα*, vol. I-II, Atena, 1954-1960, 1966-1970.
71. Idem, *Σταθμοί εκκλησιαστικής πολιτικής εν Ελλάδι απο του Καποδιστρίν μέχρι σήμερα. Τέσσερα έκκτατα μαθήματα*, Atena, 1971.
72. Georgescu, B., *Biserica Ortodoxă Română și Puterea Comunistă (1945-1964)*, Ed. Eikon, București, 2015.
73. Gillet, O., *Religie și Naționalism. Ideologia Bisericii Ortodoxe Române sub regimul comunist*, Ed. Compania, București, 2001.
74. Gură, N. Ionescu, *Stalinizarea României. Republica Populară Română: 1940-1958. Transformări Instituționale*, Ed. All. București, 2005.
75. Leb, I.V., Gârdan, G., Eppel, M., Vesa, P., *Instituții ecclesiastice: compendiu de legislație bisericească (secolul al XIX-lea)*, Presa Universitară Clujană, Cluj-Napoca, 2010.
76. Leb, I.V., *Biserica în acțiune*, Ed. Limens, Cluj Napoca, 2000.
77. Idem, *Biserica și implicare: studii privind Biserica Ortodoxă Română*, Ed. Limens, Cluj-Napoca, 2000.
78. Idem, *Biserica și multiculturalitate în Europa sfârșitului de mileniu*, Ed. Presa Universitară Clujană, Cluj-Napoca, 2001.
79. Idem, *Die Rumänische Orthodoxe Kirche im der Wandel Zeiten*, Presa Universitară Clujană, Cluj-Napoca, 1998.
80. Lupaș, I., *Mitropolitul Andrei Șaguna*, Ed. Arhidiecezana, Sibiu, 1921.
81. Marinos, A., *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας υπό το Σύνταγμα του 1975 και τον νέον Καταστατικό Χάρτην της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Atena, 1984.
82. Marga, I., *Problematica Dreptului Bisericesc în perioada comunistă*, Ed. Universității „Lucian Blaga” Sibiu, 2006.
83. Margaritis, G., *Ιστορία Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 194-1949*, vol. I-II, Vivliorama, Atena, 2001.
84. Merticariu, Varlaam, *Euharistirion Patriarhului Daniel al României*, Ed. Basilica, București, 2014.
85. Moldovan, V., *Biserica Ortodoxă Română și problema unificării. Studiu de drept bisericesc*, Cluj-Napoca, 1924.

86. Moraru, A., *Biserica ortodoxă Română între 1885-2000*, vol. 3, tom I, EIBMBOR, București, 2006.
87. Idem, *Ierarhii Bisericii Ortodoxe Române 2005-Biobibliografii selective*, Ed. Reîntregirea, Alba-Iulia, 2005.
88. Muraru, I., Iancu, Gh., *Constituțiile României, Texte, note, prezentare comparativă*, Ed. Trei, București, 1995.
89. Neagoe, S., *Istoria guvernelor României de la începuturi – 1859 până în zilele noastre – 1995*, Ed. Machiavelli, București, 1995.
90. Nicolescu, N., *Șefii de stat și de guvern ai României 1859-2003. Mică Enciclopedie*, Ed. Meronia, București, 2003.
91. *Omagiu Jubiliar Prea Fericitului Patriarh Teoctist la aniversarea a 85 de ani de viață și 50 de ani de arhierie*, EIBMBOR, București, 2000.
92. Papademetriou, Th., *Marriage and Marital Property under the new Greek family Law*, Washinton, 1985.
93. Papadopoulos, Ch., *Ιστορία τής Εκκλησίας τής Ελλάδος*, Atena, 1920.
94. Papathomas, G., *L' Église de Grèce dans L' Europe Unie*, Katerini, 1998.
95. Idem, *Le Patriarcat Ecuménique de Constantinople (y compris la Politeia monastique du Mont Athos) dans L' Europe Unie*, Katerini, 1998.
96. Păcurariu, Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. 3, EIDMBOR, București, 1997.
97. Idem, *Dicționarul teologilor români*, ed. a-II-a, Ed. Enciclopedică, 2002.
98. Idem, *Mitropolitul Andrei Șaguna: 1873-2003, in memoriam*, Ed. Renașterea, Cluj-Napoca, 2003.
99. Petropoulos, G., *Politics and Statescraft in the Kingdom of Greece 1833-1843*, Princeton University Press, Princeton, 1968.
100. Poulis, G., *Νομοθετικά Κείμενα Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Sakkoulas, Salonic, 1997.
101. Ponea, Gh., *Biserica Ortodoxă în Țara Românească 1821-1859*, Ed. Andreeas, București, 2011.
102. Popa, V., *Prea Fericitul Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, profil bibliographic*, Ed. Doxologia, Iași, 2010.
103. Popovschi, N., *Istoria Bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea sub ruși*, Chișinău, 2000.

104. Roman, E.-I., *Miscellanea juris, îndrumător bibliographic și canonic-legislativ*, Ed. Performantica, Iași, 2008.
105. Strangas, T., *Εκκλησία της Ελλάδος ιστορία εκ πηγών αψευδών 1817-1967*, vol. I-II, Atena, 1969, 1970.
106. Stan, George, *Părintele Patriarh Justian Marina*, București, 2005.
107. Idem, *Prea Fericitul Părinte Teoctist Patriarhul României*, București, 2005.
108. Stan, L., Turcescu, L. *Religion and Politics in Post Communist Romania*, Oxford University Press, Oxford, 2007.
109. Stan, S., *Dicționar biographic de Istorie a României*, Ed. Meronia, București, 2008.
110. Stanciu, C., *Traversând infernal, Scurtă istorie a comunismului românesc (1948-1989)*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2009.
111. Spourdalakis, M., *The Rise of Greek Socialist Party*, London, 1989.
112. *Statutul Actual pentru organizarea și funcționarea Bisericii Ortodoxe Române. Tradiție și Înnoire*, Ed. Episcopiei Caransebeșului, Presa Universitară Clujană, Cluj-Napoca, 2016.
113. Vatikiotis, P., *Popular autocracy in Greece, 1936-1941, A political Biography of general Ioannis Metaxas*, Cass, Londra, 1998.
114. Vlaicu, P., *Lege și Comuniune, Organizarea Statutară a Bisericii Ortodoxe Române (2007-2012)*, Presa Universitară Clujană, Cluj-Napoca, 2013.
115. Idem, *Le statut de l'Église orthodoxe en Roumanie post-comuniste (1989-2007)*, L'Harmattan, Paris, 2013.
116. Idem, *Locul și rolul recunoscut al Bisericilor în țările Uniunii Europene*, Ed. Arhidecezana, Cluj-Napoca, 1998.
117. Vasile, C., *Biserica Ortodoxă Română în primul deceniu comunist*, Ed. Curtea Veche, București, 2005.
118. Vakalopoulos, A., *Istoria Greciei Moderne*, Ed. Euroatlantica, București, 2004.
119. Wilson, B., *Religion in a Secular State*, London, 1966.
120. Woodhouse, C.M., *Modern Greece, A short History*, London, 1977.
121. Idem, *The Greek War of Independence*, London, 1952.

III. Articole

1. Ardeleanu, Șt., *Autocefalia Bisericii Ortodoxe Române*, în: MMS, 1955, nr. 10-11, pp. 741-744.
2. Belea, N., *Libertatea religioasă și noile relații dintre culte*, în: TR, 1954, nr. 33-34.
3. Braniște, E., *90 de ani de la recunoașterea Autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române și 50 de ani de la înființarea Patriarhiei Române*, în: GB, 1975, nr. 11-12, pp. 1125-1137.
4. Belașcu, T., *Evocând înfăptuirea actului istoric al unificării noastre bisericești*, în: MA, 1958, nr. 9-10, pp. 639-642.
5. Buzescu, C., *Profesorul de teologie și mitropolitul Irineu Mihălcescu. O sută de ani de la nașterea sa*, în: BOR, XCIII (1975), nr. 1-2, p. 118-129.
6. Căciulă, O., *30 de ani de la Reîntregirea Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania*, în: ÎB, Alba, 1978, pp. 153-155.
7. Chifăr, N., *Basarabia-pământ românesc*, în: *Priveghind și lucrând pentru mântuire. Volum editat la împlinirea a 10 ani de arhipăstorire a Înalt Prea Sfințitului Daniel, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, 1 iulie 1990-1 iulie 2000*, Iași, 2000, pp. 265-270.
8. Chițescu, N., *In memoriam: La 30 de ani de la trecerea la cele veșnice a prof. de teologie și mitropolitului Ioan Irineu Miălcescu*, în: ST, XXXIII (1978), nr. 3-4, pp. 333-342.
9. Cotan, C., *Stat, naționalism și emancipare bisericească în Grecia (1830-1850)* în: *Biserică, Putere, Stat, Societate*, București, 2001, pp. 85-105.
10. Constandache, M., *Măsuri noi de organizare în Biserica Ortodoxă Română, la începutul veacului al XX-lea*, în: BOR, LXXXIII (1965), nr. 7-8, pp. 752-770.
11. Idem, *Patriarhia și demnitatea de patriarh în Biserica Ortodoxă*, în: O, XVII (1965), nr. 2, pp. 225-249.
12. Dură, N., *Întâistătorul în Biserica Ortodoxă*, în: ST XL (1988), nr. 1, pp. 15-50.
13. Idem, *Libertatea religioasă din țara noastră și cadrul ei juridic*, în: MB, 1980, nr. 4-6, pp. 382-383.
14. Idem, *Comunitățile ortodoxe române de peste hotare o preocupare permanentă a Bisericii Ortodoxe Române*, în: ST, 1986, nr. 1, pp. 8-23.
15. Floca, I., *Patru decenii de la elaborarea și aplicarea actualelor legiuri ale BOR*, BOR, 1988, nr. 5-6, pp. 96-101.

16. Idem, *Canonicitatea Patriarhiei Române*, în: MB, 1985, nr. 9-10, pp. 568-574.
17. Diamandouros, N., *PASOK and the State-Society Relations in Post-Authoritarian Greece (1974-1988)*, în: S., Vryonis, *Greece on the Road to Democracy: From the Junta to PASOK, 1974-1986*, N.Y. 1991, p. 131.
18. Gabor, Ad., Petcu, Ad., *Biserica Ortodoxă Română și puterea comunistă în timpul Patriarhului Justinian*, în Anuarul Facultății de Teologie București, II (2002), București, 2003, pp. 93-154.
19. Galeriu, C., *Autocefalia Bisericii Ortodoxe Române, retrospective istorică și aniversarea a 90 de ani de la proclamarea oficială*, în: GB, 1975, nr. 11-12, pp. 1138-1159.
20. Gârdan, G., *Policarp Morușca, primul episcop al românilor ortodocși din America*, în: Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Orthodoxa, XLVII, 1-2, 2002, pp. 228-252.
21. Ianeș, M., *Vicariatul Ortodox Român de la Vârșet*, în: ÎB, Banat, 1981, pp. 277-282.
22. Ică, I., *Libertatea de credință în România pe baza unui drept din Constituție*, în: MA, 1979, nr. 4-6, pp. 521-524.
23. Ionescu, I., *Contextul istoric al dobândirii autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române*, în: GB, 1985, nr. 5-6, pp. 275-287.
24. Ioniță, A., *Cei patru mari patriarhi ai celor 60 de ani de Patriarhat Ortodox românesc*, în: BOR, CIII(1985), nr. 9-12, pp. 780-798.
25. Irineu, *Festivitățile de la Alba Iulia prilejuite de a douăzecea aniversare a reîntregirii Bisericii Ortodoxe din Transilvania*, în: MMS, 1968, nr. 9-10, pp. 467-486.
26. Ivan, I., *Statutele de organizare ale cultelor religioase din R.P. Română*, în: ST., 1952, nr. 3-4, pp. 216-240.
27. Idem, *Autocefalia Bisericii Ortodoxe Române, – un veac de la recunoașterea ei*, în: ST, 1986, nr. 2, pp. 14-39.
28. Idem, *Organizarea și administrarea Bisericii Ortodoxe române în ultimii 50 de ani (1925-1975)*, în: XCIII (1975), nr. 11-12, pp. 1406-1420.
29. *La 70 de ani de viață ai Prea Fericitului Patriarh Dr. Iustin Moisescu. Fericit făcătorul, binevestitorul și apărătorul păcii*, în: BOR, XCVIII (1980), nr. 3-4, pp. 332-338.
30. Leb, Ioan Vasile, Leb, Rodica Georgeta, *L' État juridique de L'Église dans le droit roumain: aprecu historique*, în: *Comunio et Sacramentum*, Pamplona, 2003.

31. Leb, Ioan, Vasile, *L'Église Orthodoxe Roumaine dans une nouvelle période de l'histoire*, în: *L'année Canonique*, Paris, 2003, pp. 22-33.
32. Idem, *L'Église Orthodoxe Roumaine, une église nationale?* în: *L'année Canonique*, Paris, 2001, pp. 106-114.
33. Idem, *BOR din Transilvania și înființarea Patriarhiei Române*, în: BOR, 1985, nr. 7-8, pp. 856-868.
34. Limberis, N.M., *Mass voting Behavior: the factors that influenced the Conservative vote during the 1981 greek general election*, în: *European Journal of political Research*, nr. 14, (1986), p. 128.
35. Lugojan, T.V., *Reîntregirea Bisericii Ortodoxe Române din Ardeal și Banat în Regimul de Democrație Populară*, în MB, 1954, nr. 8-10, pp. 6-7.
36. Manolache, T.N., *Noua Constituție și Biserica. Biserica Ortodoxă Română este autocefală și unitară în organizarea sa*, în: BOR, nr. 3-4, 1948, pp. 205-208.
37. Idem, *Depunerea jurământului înalților chirirahi ai Bisericii Ortodoxe Române pentru Republica Populară Română*, în: BOR, nr. 3-4, 1948, pp. 202-205.
38. Idem, *Modificarea unor dispoziții din legea pentru regimul general al cultelor*, în: BOR, nr. 3-4, pp. 199-202.
39. Idem, *Modificarea unor dispozițiuni din Legea pentru ridicarea scaunului arhiepiscopal și mitropolitan al Ungrovlahiei ca primat al României la rangul de scaun patriarhal și din Legea pentru organizarea Bisericii Ortodoxe Române*, în: BOR, 1948, nr. 3-4, pp. 198-199.
40. Moraru, A., *Ortodoxia Clujeană între 1940-1999 – realizări importante –*, în: *80 de ani de administrație românească la Cluj-Napoca*, vol. II, Cluj-Napoca, 1999, pp. 258-266.
41. Idem, *O sută de ani de la recunoașterea autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române (1885-1985). Șaizeci de ani de la înființarea Patriarhiei Române (1925-1985)*, în ÎB, Cluj Napoca 1985, pp. 89-92.
42. Moisescu, I. Gh., *Întregirea Bisericii Românești din Transilvania*, în: BOR, LXVI (1948), nr. 9-10, pp. 414-415.
43. Munteanu, M., *Înființarea Patriarhiei Române în conștiința clerului și credincioșilor din Banat*, în MB, 1975, nr. 10-12, pp. 528-532.
44. Nedelescu, Em., *Regimul de democrație populară și libertatea religioasă*, în: MO, 1954, nr. 7-8, pp. 297-304.

45. Otetea, A., *L' Hétaire d'il y a cent cinquante ans*, în: *Balkan Studies* VI, nr. 2 (1965).
46. Păcurariu, M., *Cultura Teologică Ortodoxă Românească între anii 1925-1975. La a 50-a aniversare a înființării Patriarhiei Române*, în *ST* XXVII (1975), nr. 9-10, pp. 665-686.
47. Idem, *Biserica Ortodoxă Română după 23 august 1944*, în: *MO*, 1969, nr. 7-8, pp. 527-450.
48. Idem, *Câteva considerații privind vechimea autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române*, în: *Autocefalie, Patriarhie, Slujire Sfântă*, București, 1995, p. 69.
49. Idem, *100 de ani de la recunoașterea autocefaliei BOR, câteva considerații privind vechimea autocefaliei BOR*, în: *MA*, 1985, nr. 5-6, pp. 275-286.
50. Păcurariu M., Ciurea, Al., *Istoriografia Bisericii Ortodoxe Române și problemele ei actuale*, în: *BOR*, LXXXIX (1971), nr. 3-4, pp. 359-366.
51. Pârvu, C., *Autocefalia Bisericii Ortodoxe Române*, în: *ST*, VI (1954), nr. 9-10, pp. 510-529.
52. Idem, *Organizarea și dezvoltarea Bisericii Ortodoxe Române în spiritual autonomiei și autocefaliei*, în *Autocefalie, Patriarhie, Slujire Sfântă*, București, 1995, pp. 17-66
53. Idem, *Organizarea actuală a Bisericii Ortodoxe Române*, în: *AB*, București, 1999, pp. 7-13.
54. Petras, P., *PASOK in power*, în: *New Left Review*, nr. 163, (1987) p. 130.
55. Porcescu, S., *Zece ani de la revenirea uniților la ortodoxie,(1948-1958)*, în: *MMS*, 1958, nr. 9-10, pp. 688-694.
56. Perva, Gh., *Regimul de democrație populară și cultele religioase*, în: *MB*, 1954, nr. 8-10, pp. 4-6.
57. Radu, D., *Semicentenarul Patriarhiei Române. Coordonate, semnificații, înfăptuiri*, în: *GB*, 1975, nr. 11-12, pp. 1159-1183.
58. Rămureanu, I., *La a 90-a aniversare a autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române*, în *BOR*, XCIII (1975), nr. 11-12, pp. 1366-1383.
59. Idem, *La 70 de ani de viață ai Prea Fericitului Patriarh Justin*, în: *BOR*, XCIII (1980), nr. 3-4, pp. 339-363.
60. Idem, *Pr. Prof.Dr. Ioan Mihălcescu*, în: *ST*, XXXIV (1982), nr. 1-2, pp. 41-42.
61. Redacția, *Despre Biserica Ortodoxă Română*, în: *TR*, 1951, nr. 17-19.
62. Idem, *Biserica Ortodoxă Română*, în: *TR*, 1960, nr. 43-44.

63. Redacția, *Alții despre libertatea noastră religioasă*, în: MB, 1980, nr. 4-6, pp. 382-383.
64. Redacția, *Legea cultelor*, în: BOR, 1948, nr. 5-8, pp. 379-380.
65. Redacția, *Noua Constituție a R.P. Române*, în: BOR, 1952, nr. 9-10, pp. 514-516.
66. Sereda, G., *De la Biserică Autocefală la Patriarhia Română*, în: O., 1950, nr. 2, pp. 325-336.
67. Soare, D., *Contribuția Prea Fericitului Patriarh Justin la dezvoltarea relațiilor ecumenice ale Bisericii Ortodoxe Române*, în: BOR, XCVIII (1980), nr. 3-4, pp. 405-432.
68. Soare, Gh., *Temeiurile canonice pentru prerogativele patriarhului înscrise în statutul BOR*, în: BOR, 1949, nr. 11-12, pp. 6-15.
69. Sofron, V., *Înființarea Patriarhiei Române*, în: TR, 1953, nr. 1-2.
70. Stan, L., *Legislația Bisericii Ortodoxe Române în timpul arhipăstoririi Prea Fericitului Patriarh Justinian*, în: O, XX (1968), nr. 2, pp. 276-296.
71. Idem, *Despre autocefalie*, în: O, VIII (1956), nr. 3, pp. 369-396.
72. Idem, *Legea cultelor*, în: ST, 1949, nr. 9-10, pp. 838-871.
73. Idem, *Statutul Bisericii Ortodoxe Române*, în: ST, 1949, nr. 7-8, pp. 638-661.
74. Idem, *Legislația bisericească și valoarea ei canonică*, în: MO, 1954, nr. 11-12, p. 599.
75. Șerbănescu, N., *Înființarea Patriarhiei Române*, în: BOR, XCIII (1975), nr. 11-12, pp. 1384-1400.
76. Idem, *Biserica Ortodoxă Română în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza (1859-1866)*, în: GB, XL (1981), nr. 1-2, pp. 156-166.
77. Idem, *Autocefalia Bisericii Ortodoxe Române cu prilejul centenarului 1885-25 aprilie – 1985*, în vol. *Centenarul...*, pp. 41-138.
78. Vuccino, Gr., *L' Église de Grècesous la dictature*, în: *Échos d' Orient*, t. XXVI (1927), pp. 326-338